

Könyvtár-informatika – avagy egy félrevezető terminus születése, tündöklése és bírálata

Előhang

Az alábbiakban kísérletet teszek arra, hogy a könyvtár-informatika (mint diszciplína) a könyvtáros-informatikus vagy informatikus-könyvtáros (mint pályakép és oktatási curriculum) megjelölésekkel és jelenlegi értelmezésükkel felvegyem – a hazai körülmények között nem sok sikerrel kecsegtető – harcot. Teszem ezt annál is inkább, mert a kezdeti időszakban – igaz, nem látva előre, hogy ez a későbbiekben hová vezet – magam is egyike, ha ugyan nem „éllovasa” voltam azoknak, akik egyengették azt a tévutat, amelyen keresztül a könyvtár-informatika terminus behatolt a könyvtárosképzésbe és -nomenklatúrába, illetve a könyvtári elméletbe és gyakorlatba.

Már most sietek leszögezni, hogy semmi kifogásom sincs az informatika terminus és „leszármazottai” (mint például informatikus, informatikai rendszer, informatikai képzés stb.) ellen a számítástechnika és annak bármely – így egyebek között könyvtári – alkalmazása területén. Már itt, a bevezetőben hangsúlyozom, hogy amikor a továbbiakban számítástechnikáról és alkalmazásáról beszélek, akkor – anélkül, hogy ezt bárhol megismételném – természetesen bő értelemben vett számítástechnikáról beszélek, ide tartozónak tartom tehát az informatika által (természetesen a világhálón is) lehetővé tett információkezelési technikákat, pontosabban ezek programeszközeit. Vegyük példaként a keresőkifejezések csonkolhatóságát. Aki ezt kitalálta és programozza, az informatikus. Aki használja, az nem az, mint ahogy aki autót vezet, az sem autószerelő, még kevésbé autótervező mérnök. Következésképpen az ellen sincs kifogásom, sőt igen fontosnak tartom, hogy a könyvtárosok képzésének szerves része az informatikai képzés.

Annak idején magam is egyik előfutára voltam a mára elterjedt, „kanonizált”, sőt (ami a fő baj) utóbb torzult és végképp tévútra jutott szóhasználatnak. Most mégis igrékeznék szembeszállni azzal a gyakorlattal, amelyben a „modern” könyvtári és a szakirodalmi vagy egyéb szakmai tájékoztatás terminusának szinonimájaként használja a „könyvtár-informatikát”, könyvtáros-informatikusnak nevezve e tevékenység, különösen pedig a könyvtári keretek közötti – informatikai eszközöket felhasználó – tájékoztatás művelőit. (Mellesleg kevés dolog van a könyvtári tevékenységben, ami közvetve vagy közvetlenül nem a tájékoztatást szolgálná...)

Természetesen vannak könyvtári, tájékoztatási területen működő „igazi” informatikusok (tehát könyvtári informatikusok), így az adott könyvtárban működő informatikai (számítástechnikai) részleg munkatársai, és – tőlük nem függetlenül – van (de jó, hogy van!) könyvtárakban használatos informatika. A tájékoztatás

könyvtári területein működő, tartalmi információkat közvetítő személyek azonban nem informatikusok, hanem tájékoztatók, információszolgáltatók, információt nyújtók, nem pedig informatikusok, bármilyen nagy mértékben is használják, alkalmazzák munkájuk során az informatikát.

Természetesen az is igaz, hogy ma már minden könyvtárossal szemben igény az informatikával való bányi tudás. Ebből azonban nem következik, hogy az informatikát ismerő és használó, azzal „bányi tudó” könyvtárosok ne lennének mások, mint könyvtári vagy más, kapcsolódó tartalmi tájékoztatót – egyebek között az informatika eszközével – végző gyakorló szakemberek, akiknek az utóbbi években végzett korosztálya a büszke „könyvtár-informatikus” címet vallja – formálisan jogosan – magáénak.

Informatika

Vegyük szemügyre e terminus, illetve idegen nyelvi változatainak és jelentésének előfordulását néhány jelentős enciklopédiában, lexikonban, értelmező szótárban Fordításaim ellenőrizhetősége végett az idegen nyelvű szöveget is megadom, de mindenkor, ha a továbbiak nem térnek el ettől érdemben – csak az első meghatározást közlöm, az azt követő gyakran nagy terjedelmű, de az első meghatározással nem ellentétes kiegészítések, magyarázatok nélkül. Már itt megjegyzem, hogy angol nyelvű forrásokban (American Encyclopedia, Encyclopedia Britannica, Oxford Concise Dictionary, Websters Collegiate Dictionary stb.) a terminus – mint később látni fogják, korántsem véletlenül – nem volt található, még utalásként sem.

Larousse – 1984. *L'informatique – Science et traitement par machines automatiques de l'information, considérée comme le support des connaissances humaines et des communications dans les domaines technique, économique et social* – Az emberi megismerés, valamint a műszaki, gazdasági és társadalmi kommunikáció támaszának tekintett információ(k) tudománya és automatikus gépekkel való kezelése. (Itt jegyzem meg, hogy a magyar–francia nagyszótár szerint: informatika – informatique.)

Brockhaus International – 1989. *Informatik – engl. Computer science. Die Wissenschaft von der systematischen Verarbeitung von Informationen, besonders der automatischen Verarbeitung mit Hilfe von Digitalrechnern (-Computer)* – A szisztematikus információfeldolgozás, különösen a digitális számítógépekkel végzett automatikus feldolgozás tudománya.

Meyers Enzyklopedisches Lexikon – 1974. *Informatik (engl. computer science). Die Wissenschaft von der elektronischen Datenverarbeitungsanlagen und der Grundlagen ihrer Anwendung.* – Az elektronikus adatfeldolgozó berendezések és alkalmazásuk alapjainak tudománya.

Magyar Nagylexikon – 1999. *Informatika – az információs rendszerek létrehozásával, struktúrájának és működésének elemzésével foglalkozó tudomány. Az informatika ezért a tudományos információs tevékenység elméletét,*

módszereit, szervezetét, hatékonyságát és technológiáját tanulmányozza, azaz a céllal, hogy optimális módszereket és eszközöket fejlesszen ki az információ gyűjtésére, tárolására, visszakeresésére és terjesztésére. Az alkalmazott informatika a megvalósítási kérdésekkel foglalkozik. Ez a definíció egyedülállóan tükrözi, ha nem is a mai, de a később bemutatandó, szovjet eredetű értelmezést: informatika – a tudományos információs (tájékoztatási) tevékenység elmélete.

Következtetés

Az informatika tehát a számítógépek és az azok révén használható, használandó egyéb eszközök, az azok használatára alapozott információkezelési tevékenységek elmélete, tudománya és gyakorlati szakismereteinek összessége. Természetesen létezik könyvtárakban és könyvtári munkában alkalmazott informatika, ahogyan létezik a csillagászatban, fizikai kémiában, az orvoslásban vagy éppen politológiában alkalmazott informatika is. De nem létezik könyvtár-informatika és könyvtáros-informatikus (persze könyvtári informatikus igen). Létezhet olyan könyvtáros, így természetesen tájékoztató könyvtáros is (ámbr bõ értelemben, többé-kevésbé a legtöbb könyvtáros tájékoztató könyvtáros), akinek párhuzamos végzettsége informatikus. Ez a szakember adott esetben valóban a könyvtári informatikát, helyesebben a könyvtárban alkalmazott informatikát műveli, fejleszti stb. Ezzel nem összetévesztendő – szükségképpen minden könyvtárosi curriculum része az informatika könyvtári alkalmazása. Az informatika tehát nem összetévesztendő a könyvtárak által végzett tájékoztatás (információs szolgáltatás) elméletével és gyakorlatával, hármennyire behatolt a könyvtári munkába is.

A terminológiai torzulás előzményei

Mivel az írás információk közlésére szolgál, szükségszerű, hogy az írott (vagy másképp rögzített) információkat gyűjtő, tároló, bizonyos – többé-kevésbé szűk – határok között feldolgozó és szolgáltató könyvtáraknak genezisük óta az *információs szolgáltatás volt a funkciója*. Ez az információs szolgáltatás azonban a korábbi gyakorlatban kimerült a könyvek és más dokumentumok szolgáltatásában, amihez természetesen a kezdetektől hozzátartozott a könyvek gyűjtése és az állományról feljegyzések vezetése, valamint az ehhez kapcsolódó tájékoztatás. A *bibliográfia* létrejötté már többé-kevésbé elszakította ezeket a feljegyzéseket a könyvtárak állományától, vagyis létrejött a könyv jelenlétét nem szükségképpen feltételező könyvtári fogantatású információs szolgáltatás. A *tudományos folyóirat* létrejöttével pedig – gyakorlatilag a könyvtárak tevékenységével párhuzamosan – létrejött a dokumentumokról (mégpedig általában fizikailag nem önálló dokumentumokról) tájékoztató, tartalmilag a bibliográfiai adatközlésen túlmenő (vagy „bellejebb-lejebb” menő) információs szolgáltatás, amely hamarosan az – egyébként már genezisében sem egyértelmű, és nem minden nyelv- és szakterületen ebben az értelemben használt – mára ilyen jelentésében lényegében elsorvadt *dokumentáció* nevet kapta.

A technológiai, (esetünkben az információgyűjtési, feldolgozási és szolgáltatási technológiai) fejlődés időközben megteremtette az írott és más információk kezelésével, létrehozásával nyilvántartásával, feldolgozásával, közvetítésével és használatával foglalkozó, viszonylag rövid időn belül *a maga elméletét létrehozó ismeretágot*, amely – elsősorban angol nyelvterületen, de utóbb másutt is, adott esetben variánsokkal – megkapta a maga „tudományági” elnevezését: *information science*, *Informations- und Dokumentationswissenschaft* stb.

A *szakirodalmi tájékoztatási (egykori nevén dokumentációs)* tevékenység eleinte nem elsősorban könyvtári keretek között folyt, hanem szakterületi, tudományos intézményekből nőtt ki. Mindazonáltal a könyvtárak, különösen a – nagyrészt a XX. században nagy fejlődésen átment – szakkönyvtárak egyre inkább részt kértek és vállaltak ebből a munkából, előbb szakbibliográfiai, majd változatosabb formákban és nevekben. Terminológiai viták természetesen voltak (pl. „nálunk” Polzovics és Koblitz vitája¹⁾, de ezek nem sok vizet zavartak. Az elvi vitáktól függetlenül azonban a terminológia országon, nyelvterületeken belül és azok között meglehetősen eltérő, ha nem éppen ellentétes volt.

A fejlődés másik iránya a gépi vagy éppenséggel *automatizált információrögzítés és -feldolgozás* volt. A kettes számrendszer (ha tetszik, a binárisan tárolt információk) alkalmazásának lehetőségeit használó gépi információfeldolgozás és -szolgáltatás, vagyis – elődeit hamar félresöpörve – a számítástechnika és alkalmazása gyorsuló, majd korábban elképzelhetetlen tempójú és szélességű diadalutat járt be: csirájában már a második világháborút közvetlenül megelőző időszakban, majd a háború alatt és attól nem függetlenül zajló, majd azt követő, rendkívüli fejlődésen ment át. Amint az természetes, megjelent az új szakterület – elméleti alapokig visszanyúló – tudománya és nem kevésbé üzletága is. Ennek a tevékenységnek és mindennemű, az információk gyűjtésével, feldolgozásával, használatával és használtatásával foglalkozó – elsősorban az Egyesült Államokból származó – elméleti és alkalmazott tudomány az *information science (információtudomány)* nevet kapta.

Mindazonáltal, ha nem is zökkenőmentesen, a könyvtár(„tudomány”), a bibliográfia, a dokumentáció (majd nem sokkal később – ismét „jótékonyan” járulva hozzá a kibontakozó káoszhoz –), az információtudomány viszonylag békésen megfértek egymás mellett.

Ettől nem függetlenül egy specializált ismeretág, sőt tudományág bontogatta kisé még csapzott, de erőteljes szárnyait: a gépi – majd automatizált – információfeldolgozás elmélete, amelynek esetében (nem az Egyesült Államokban, ahol nem csináltak nagy cécót az egészből és *information science*, illetve *information technology* néven „elintézték” az új jelenségeket), hanem a vén Európában (és annak „gloire”-jával koronázott zászlóshajóján, Franciaországban) nem bírtak magukkal, pontosabban terminusalkotó szenvedélyükkel a szakemberek, és megalkották az *automatizált (számítógépes, bináris) információfeldolgozás tudományának nevét: az informatique-ot*, ha úgy tetszik, az informatikát. Mint általában egy új tudományág és terminus születését, ezt is folyóirat-avatás kísérte: megszületett az informatika (*linformatique*) és annak folyóirata a *Zéro–Un–Informatique* (1972–). Nem volt azonban kétség afelől, hogy ez az ismeretág az automatizált (számítógépes) információfeldolgozással foglalkozik.

Itt még természetesen szó sem volt torzulásról. A torzuláshoz egy genezisében is torz hatalom polgárainak, a Szovjetunió érdemes (valóban érdemes, mestersé-

gükhöz kitűnően értő) tudósainak alapjában – adottságaik béklyóin belüli – jó szándékú, bár némi „táborsovinizmust” nem nélkülöző kezdeményezésére volt „indításként” szükség. Ők azonban még csak egy tudományág, egy elmélet nevét, terminusát „alkották meg”, szinte holtversenyben az „informatique” terminus fent említett, gallföldi születésével és attól alapjában eltérő fogalmi tartalommal. Ami ekkor és ezután történt, azzal foglalkozunk az alábbiakban.

Informatika – a tudományos tájékoztatás elmélete

1966-ot írtunk, amikor megjelent Naucsno-Tehnicseszkaja Informacija (Tudományos-Műszaki Tájékoztatás) című szovjet folyóiratban a tudományos tájékoztatás szovjet művelői tollából a (címét magyarra fordítva) az *Informatika, a tudományos tájékoztatás elméletének új megnevezése* című cikk.² Ennek érdemi mondanivalója az volt, hogy e tevékenységet a jövőben neveznék informatikának. E cikk – nem mentesen bizonyos szólamoktól – nem tett mást, mint igyekezett az „information science” némileg leszűkített értelmezését felváltani az informatika terminussal. Ez önmagában nem lett volna problematikus, ha nem lett volna az informatika („informatique”) terminus már „foglalt”, a fent említett (l’informatique) értelemben.

Az „új”, bevezetésre javasolt terminus természetesen a szocialista országokban (egy kivétellel – lásd alább) osztatlan támogatásra talált. Nálunk ez odáig ment, hogy a boldog emlékezetű OMKDK (a későbbi OMIKK) *A tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata* című sorozatában megjelent *Az informatika egyes elvi kérdései* című cikkgyűjtemény³, amelynek – szerencsére csak kisebb részben, „gondolatébresztőként” – az „új név” volt a tárgya. Magának a kiadványnak, amelynek – felejtethetetlen – Szepesváry Tamás kollégámmal együtt, és Homródiné Bontond Éva szerkesztői közreműködésével formálisan csak egyik szerzője, társszerzője, lektora, valójában, összeállítója is voltam, egyik tárgya az új név volt. Magában a kiadványban számos, mai szemmel is értékes, jóllehet mára jórészt elavult cikk, tanulmány jelent meg. Minden értéke mellett ez a kötet – amelynek minden szerzője (a bölsz Polzovics Iván óvatos kételkedését kivéve) elfogadta az informatika nevet és így a fenti. Mihajlov, Csernűj és Giljarevszkij által javasolt értelemben – szálláscsinálója lett az informatika terminus, már bevezetőben is említett, nem egyértelmű, sőt rövid időn belül – legalábbis nálunk – egyértelműen tévessé váló használatának. Erősítette a terminus helyzetét, hogy a KGST-országok és Jugoszlávia 14 nyelvű, a tudományos-műszaki tájékoztatás átfogóan értelmezett területére kiterjedő terminológiai szótára is *Az Informatika terminológiai szótára*⁴ címet kapta – a lengyelek tiltakozása vagy legalább is különvéleménye ellenére. Ők ugyanis – hivatkozván a „nyugaton” kialakult terminusra – már akkor is a számítógépes információfeldolgozásnak és rendszereinek ismeretágát nevezték informatikának. E véleményünkkel azonban – akkor és ott –, „táborviszonylatban” egyedül maradtak. Azóta Európában – legalább is a kontinentális Európában – így Magyarországon is a gyakorlatban egyértelműen „győzött” a számítástechnika és általában az elektronikus információkezelés és azt alkalmazó információs rendszerek „tanaként” az informatika.

Könyvtár-informatika mint tevékenység és oktatott, sőt diplomamegjelölő diszciplína

A könyvtárügy – fogantatásában és jellegében információs mivolta miatt – termékeny talaja volt a terminusorzításnak. Ennek egyik ha nem is első, de korai hírnöke volt az Könyvtári és Informatikai Kamara, majd utóda, az Informatikai és Könyvtári Szövetség megalakítása és elnevezése; utóbbi nyilván azért így, mert ez sokkal tudományosabban, korszerűbben, egyszóval jobban hangzott, mint a „könyvtári és tájékoztatási”, vagy a „könyvtári és információs” (ami valóban túl széles lett volna), vagy a „könyvtári és szaktájékoztatási”, vagy – egyszerűen – a Könyvtári Kamara, majd Szövetség. Már ezt megelőzően is voltak jelei azonban a terminológiai torzulásnak.

Remélem, olvasóim nem veszik rossz néven a következő, a torzulás korai és endemikus voltára utaló groteszk kis kitérőt. Az történt, még a rendszerváltás előtt, hogy egy nagy könyvtár vezetője külföldi tanulmányútra utazott, Japánba. Ott tolmácsa útján közölte, hogy vezető informatikusokkal kíván tárgyalni. Értethető, hogy némi megdöbbenést keltett benne, amikor tárgyalópartnerekként – nyilván kitérő – alkalmazott matematikusokat és számítástechnikusokat kapott.

Az informatika terminus könyvtári félreértelmezése lassan, de biztosan haladt előre. Később elsősorban az oktatásban nyert teret ez a félreértelmezés. Nyilvánvalóan nem azért, mert szinte minden, de legalább is igen sok ismeretághoz, illetve alkalmazásaikhoz hozzá lehetne biggyeszteni az „és informatika”, vagy az „és informatikai” szavakat, hiszen alig van és egyre kevésbé lesz olyan ismeretág, amelyben az információk létrejötte, feldolgozása (és természetesen szinte kizárólagossá váló gépi, vagy géppel támogatott feldolgozása) nem játszana szerepet. Mégsem alakult ki nyelvészeti és informatikai, közgazdasági és informatikai, vagy éppenséggel szerves kémiai és informatikai néven említett ismeretág, netán végzettség megjelölése, bármilyen rohamosan terjedt, mind a gyakorlatban, mind a szakoktatásban az informatika szerepe.

Hadd emlékeztessenek ismételten: jószerivel nincs olyan ismeret- és tevékenységi ág, amelyben az információk mennyiségi és tartalmi feldolgozása és alkalmazása nem lenne része – ha különböző mértékben is – az ismeretág velejének. Ha itt mennyiségről, arányokról lenne szó, akkor számos (ha nem is mindegyik, de a legtöbb) ismeretág biggyeszhette volna a maga jól megérdemelt neve után az „és informatika(i)” kifejezést. Nem tette.

Tette azonban a könyvtáros-társadalom, amelynek egy jelentős része már az IKSZ megalakulásakor vagy azt követően elkezdett „vágycsoportozni” a pusztán könyvtáros vagy könyvtáros és tájékoztató vagy szaktájékoztató kifejezés helyett a sokkal elegánsabb – csak éppen nem igaz, vagy legalább is nem specifikusan igaz – „könyvtáros-informatikus” vagy „könyvtári informatikus” megjelölés után, tekintet nélkül arra, amire áhítottak, az legfeljebb azt jelzi, *hogy ez az ismeretág és tevékenységi ág sem létezik informatika nélkül – akárcsak annyi más, vagy ez talán – „nyersanyagából” adódóan – különösen nem.*

Mindez – tudtommal – a 2000-es évek elejére odáig érett vagy odáig „fajult”, hogy a szakma egyes oktatási intézményei elnevezték a könyvtárosképzést könyvtáros-informatikus vagy könyvtári-informatikai képzésnek. Természetes, hogy ez éppen azokban a képző intézményekben indult meg, amelyek igen korszerű isme-

retanyagot oktattak – ide értve a valóban informatikai ismereteket is, ha az elnevezéskor nem is erre gondoltak. Utóbb a szakma képviselői – különösen a képző intézmények – úgy érezték, hogy ennek meg kellene jelennie az oktatott curriculum országosan elfogadott nevében is. És a kérés meghallgatásra talált. Ma már a képzési irány hivatalos neve is magában hordozza az „informatikus” szót és – úgy tudom – a diploma is. Hangsúlyozom, ez nem azért történt, mintha ez lenne az egyetlen szakma, amelynek felsőfokú képzésében jelentős teret kap az informatika. És mégsem lett pl. a közgazdászból (vagy – régiesebben) közgazdából közgazdász-informatikus. Az ehhez hasonló „negatív” példákat még hosszan lehetne sorolni.

A szakma – szerintem – élvonalát, vagy legalább is egyik élvonalát jelentő, elsősorban műszaki-gazdasági irányultsággal dolgozó szakkönyvtárosok egy csoportja (figyelem: nem a könyvtári számítástechnikusok, vagyis igazi informatikusok, még csak nem is a könyvtári számítástechnikai rendszereket gondozó kollégák) a Magyar Könyvtárosok Egyesületén belül létrehozta (vagy legalább is létre akarta hozni) az informatikus-könyvtárosok szervezetét.

És ezzel el is értem mondandóm végére, amelynek célja korántsem a könyvtáros szakma önbecsülése elleni támadás volt, hanem sokkal inkább annak hangsúlyozása, hogy a könyvtáros és par excellence a tájékoztató könyvtáros *nem informatikus*, hanem az informatika teljesítményeit tanultan, eredményesebben az olvasók, információhasználók tájékoztatása érdekében használó könyvtári szakember.

Ha nem is bízom abban, hogy meghallgatásra találok, azért hadd írjam ide befejezésül: higgyék el a könyvtárosok és a legkorszerűbb eszközöket alkalmazó tájékoztató könyvtárosok csak nyernének vele, ha nem akarnának idegen – őket valójában nem is ékesítő – „név-tollakkal” ékeskedni.

JEGYZETEK

- 1 Több ízben említi és hivatkozza Polzovics Iván: A terminológia rendezésének szerepe a dokumentáció-információ diszciplinájának nemzetközi megerősítésében. című tanulmányában. In: Az Informatika egyes elvi kérdései (Cikkgyűjtemény). Budapest, OMKDK, 1972. 94-114. p.
- 2 Mihajlov, A. I.–Csernűj, A. I.–Giljarevszkij, R. Sz.: Informatika novoe nazvanie teorii naucsnoj informacii. = Naucsno-Tehnicoszkaja Informacija, 1966. No. 12. 35-39. p.
- 3 Az informatika egyes elvi kérdései (Cikkgyűjtemény). – Lektorálta és a bevezetést írta Vajda Erik. – (A Tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata). Budapest, Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ, 1972.
- 4 Terminologieszkij szlovar' po informatike : [russzkij, bolgarszkij, vengerszkij, isz-panskij, makedonskij, szerbo-horvatszkij, szlovackij, szlovenszkij, csesszkij, anglijszkij, francuzszkij / szoszt.: Csavdarov [et al.] ; [izd.] Mezdunarodnij centr naucsnoj i tehnicoszkij informacii. Moskva : MCNTI, 1975. 752 p.

Vajda Erik

Nyelvész a könyvtárban

A *könyvtár szó* – aligha kell hosszasan magyaráznunk – az információval foglalkozó, információt szolgáltató intézmények sorát fedi. Az alábbiakban legalábbis ilyen tág értelemben fogjuk használni. A *nyelvész* szóval pedig mindazt a tudást kívánjuk megszemélyesíteni, amelyet a nyelvtudomány eredményeinek felhasználása jelent az információszolgáltatás amúgy is interdiszciplináris területén.

E sorok szerzője nem először foglalkozik a könyvtár és a nyelvész kapcsolatával.¹ A téma azonban mindig aktuális, hiszen fizikai értelemben az emberi tudás és minden más szellemi alkotás szöveggént áll rendelkezésünkre. A szöveg tárgyiasult valóság, azaz a szöveg minden ismeret és alkotás megtestesülése. Ezt a *Könyvtárosok Kézikönyvében* is olvashatjuk.² Horváth Tibor mellett a nyelvész Terestyéni Tamás is felhívja a figyelmünket arra, hogy a *szöveg* szó jelentését érdemes tágan értelmeznünk, szövegnek tekintve minden olyan emberi produktumot, amely a kommunikáció céljait szolgálja. A verbális szöveg mellé tehát tágan értelmezett szöveggént felsorakozik a rajz, a festmény, a fénykép, a film, a zene stb. – bármi, „ami valamilyen (szándékolt) üzenetet hordoz (valamilyen interpretációban).”³

A nyelvész ma már azt is tudja, amit a könyvtáros nap mint nap megtapasztal, hogy az írott szöveg mellett ott van az elektronikusan rögzített szöveg is. Ennek megfelelően érdemes rögzített és nem rögzített közlésekről (szövegekről) beszélni. A rögzített közléseken belül pedig lehet szó írott és felvett közlésekről.⁴

A nyelvésznek szerepe van, ha az információ-visszakeresésről esik szó. Az információ-visszakeresés ugyanis – ahogy azt Pinto megfogalmazza – olyan humán kommunikációs rendszer, amelyben a szövegnek kulcsfontossága van. E rendszer részei egyúttal a szövegekkel interakcióba lépő személyek, valamint a rendszernek és a személyeknek az adott szövegekkel kapcsolatos interakciói.⁵

Az információ-visszakereséshez kapcsolódik a jelentés és az értelem problémája. David Crystal, akit elsősorban *A nyelv enciklopédiája* című kézikönyve⁶ révén ismerünk, hívja fel a figyelmünket az információ-visszakeresés nyelvi nehézségeire és ezek egy lehetséges megoldására. A nehézségek forrása mindekelőtt a poliszmia (a többjelentésűség) és a homonímia (az azonos alakúság). Az előbbire példa a *csiga* szó, amely a magyarban puhatestű állatot, hajfürtöt, a fül egy részét, emelőszekért, valamint játékot jelent. Ilyen esetekben egy lexémának egynél több jelentése van. Az *ár* szó esetében viszont több lexémának ugyanaz az alakja. Az *ár* jelenthet szerszámot, árvizet, a vételkor fizetendő összeget, valamint területmértéket.⁷ Mindez, jól tudjuk, megnehezíti a keresést. A „hagyományos” adatbázisokban, ahol egyrészt ellenőrzött tartalmakra keresünk, másrészt a keresés mezőkre korlátozható, kevésbé okoz ez gondot. Annál inkább ez az internetes keresők (keresőgépek, kereső motorok, search engines) használatakor.⁸ Ezért mondja Crystal, hogy a keresők kifinomultságát egy 18 hónap és 2 év közötti gyermek nyelvi fejlettségéhez hasonlíthatjuk. Vagyis amíg nem tudunk természetes nyelven beszélni a számítógéppel, addig a poliszmia és a homonímia okoz-

ta félreérthetőség kiküszöbölésére más eszközöket kell választanunk. Ezekkel mindenekelőtt a keresőszavak kiválasztását támogathatjuk. A keresőszavak kiválasztása ugyanis nem mindig megy könnyen, hiszen lexikai memóriánk véges. Ráadásul a keresőszavak kiválasztása személyfüggő.

Segíthetnének a statisztikai alapú számítógépes nyelvelemzési eljárások. A keresőszavak megválasztásának azonban stilisztikai okai is vannak, amelyeket a statisztikai eljárások legtöbbször figyelmen kívül hagynak. Nem veszik figyelembe például, hogy az angol nyelvben az *operation* szót meglehetősen széles körben használják, és operációt, műtétet is jelent. Az operáló orvos, viszont nem *operator*, hanem *operating surgeon*.⁹

Az információkeresésben – a jelentések egyértelműsége tekintetében – hatékony segítséget jelent a szótárak alkalmazása. A szótárak mellett azonban fel kell használnunk a lexikonokat és az enciklopédiákat, hiszen a személy-, földrajzi és intézményneveket stb. is kezelniük kell. Az ilyen feldolgozás ugyanakkor feltételezi az emberi közreműködést. Megközelítésünknek pedig a szó szorosabb értelmében vett szemantikainak és nyelvfüggőnek kell lennie.¹⁰

Ne feledjük, hogy mindez nem csupán elmélet, hanem profit-orientált, piaci fejlesztés, nyelvtechnológiai megoldás. Igaz, Crystalék megoldása az angol nyelvre korlatozódik.

A nyelvtechnológia, mindenesetre – ahogy azt Prószéky Gábor megfogalmazza – „nyelvészet a számítógép számára”, amelynek hatókörébe tartozik a kereséstámogatás is.¹¹ Érdemes tehát a nyelvtechnológia kapcsán még egyszer áttekintünk, mit is tesz a nyelvész a könyvtárban.

Az elektronikus formában (is) elérhető dokumentumok adta információtömeget „a ma használatos programok nagy része a bennük előforduló karakterek egymásutánjának, de semmiképpen sem gondolatot, információt hordozó egységekből álló szerkezeteknek látja.” Ezen segít a nyelvtechnológia, amely a szövegek intelligens, a nyelvi tartalom szerinti kezelését, feldolgozását jelenti. A nyelvtechnológia tehát „nem arról szól, hogy a bölcsészt, a nyelvészt miképp segíti munkájában a számítógép, hanem sokkal inkább arról, hogy a nyelvészet eredményei hogyan tehetőek elérhetővé a számítógép számára. Más szavakkal: a nyelvtechnológia nem számítógép a bölcsészettudományban, hanem bölcsészettudomány a számítógépben!”¹²

A könyvtárnak egyre többet kell foglalkoznia a tudás meghatározásával és hasznosításával is.¹³ Mindez felkeltette nyelvészek érdeklődését is. Banczerowski Janusz szerint a valóságban a szavak, a mondatok, a szövegek nem tartalmaznak és nem is tartalmazhatnak semmilyen tudást. A tudás csak az élőlényekben, az élőlények agyában létezik és létezhet. Más létezési formája nincs, ami mindenfajta tudásra vonatkozik, a nyelvi és a nyelven kívüli, az elméleti és a gyakorlati, a velünk született és a megszerzett, az igaz és a hamis, a tudatosult és a nem tudatosult tudásra egyaránt. Kiemeli ezen kívül, hogy az átadott vagy a felfogott jelek mindig valamilyen fizikai jelenségek, szignálok vagy valamilyen konkrét tárgyak. A jelek azért emberi produktumok – fejt ki – mert az ember egyrészt „megadja” a nekik megfelelő formát, amelyhez hozzárendeli a releváns tulajdonság státuszát; másrészt pedig hozzárendeli a jelentésüket, vagyis azt, hogy mi helyett mit fog használni, milyen tudást fog velük behelyettesíteni. Az emberhez viszonyítva tehát minden jel külső objektum, azaz nem létezik az emberben. Ez vonatkozik a nyelvi

jelre is. Az emberi agyban legfeljebb csak a jelek formájáról és képzéséről, illetve a hozzájuk rendelt jelentésről szóló tudás internalizálódhat. A nyelvi jel ilyen módon csak az előhívó jelszó, szimbólum funkciójában szerepelhet a kommunikációs folyamatban.¹⁴

Mindezzel kapcsolatban olvashatjuk nem-nyelvész és nyelvész egymással öszszecsengő véleményét. Miller azt mondja, hogy a jelentés olyan tulajdonság, amely nem a nyelv belső lényegéből fakad. Egy-egy szó vagy mondat jelentése annak a tárgynak a függvénye, amelyre az adott szó vagy mondat vonatkozik, utal.¹⁵ Károly Sándor arról beszél, hogy a nyelvi jelek természete önkényes. „A jel hangsora és a valóság részlete, amelyre a hangsor utal, nem mutat semmiféle belső, szerves, ok-okozati vagy hasonlósági viszonyt.” Ez alól csak a hangutánzó, hangfestő szavak jelentenek kivételt. Ugyanakkor a nyelv objektív is, hiszen az egyén számára társadalmilag adott. „A jel és a jelölt (tárgy) viszonya a társadalomba belenőtt egyén számára szükségszerű adottságként jelentkezik, nem mint esedékesség, hanem a társadalmi együttlét és a gondolkodás számára szükségszerű és önkényesen meg nem változtatható kapcsolat. A gyakorlatban a nyelv objektív és önkényes jellege ellentmondást rejt magában.”¹⁶

A lényeges nem az, amit az üzenet tesz a címzettel, hanem amit a címzett tesz az üzenettel, vagyis nem feladója ad értelmet üzenetének, hanem befogadója.¹⁷

A könyvtár és a nyelvész kapcsolata ezeken kívül – éppen az információvisszakereséshez szorosan kötődve – fennáll a relevancia keresése kapcsán is.

A nyelvészeti relevanciaelmélet a következőket feltételezi:

- Minden nyilatkozat (megnyilatkozás) többféle módon interpretálható, és minden interpretáció megfelel a nyelvileg kódolt információnak.
- A megnyilatkozás címzettjét nem minden interpretáció érinti párhuzamosan: vannak olyan interpretációk, amelyek feldolgozása munkaigényesebb másoknál.
- A címzettek rendelkeznek egy, az interpretációk kiértékeléséhez szükséges általános kritériummal.
- Ez a kritérium elég erős ahhoz, hogy kizárja a más interpretációkat, így ha a kritériumnak megfelelő interpretációt megtalálja, nem keres tovább.
- A relevancia a társalgás céljainak vagy a társalgás résztvevői céljainak való hasznos megfelelés. A relevanciát a feladó olyan informatív intenciójának tekinthetjük, amely a címzett kognitív környezetének módosítására irányul. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a feladó céljainak elérése mellett a címzettel közös, a társalgás sikeressége érdekében tett erőfeszítésük is középponti helyet kell, hogy elfoglaljon.¹⁸

A relevanciát a könyvtárosnak is rendszereként kell kezelnie. A relevancia két oldalról történő vizsgálata, hogy a rendszer és a felhasználó kettőssége lényegében megfeleltethető a feladó és a címzett kettősének. A felhasználó és az információs objektumok intenciói, céljai és motivációi közötti kapcsolat, azaz az elégedettség, a siker és megvalósulás kritériumain alapul a motivációs vagy (más néven) affektív relevancia.¹⁹

Végezetül, de nem utolsó sorban említsük meg, hogy könyvtárban végzett tevékenységek, különösen pedig a tartalmi feltárás pszicholingvisztikai, kognitív nyelvészeti megközelítéseket követel(ne) meg.²⁰

JEGYZETEK

- 1 Koltay Tibor: Könyvtár- és nyelvtudomány: néhány gondolat a két tudományterület kapcsolatáról. = Könyvtári Figyelő, 48. évf., 2002. 3. sz., 429–440. p.
- 2 Horváth Tibor: Könyvtártudomány és információtudomány alapjai. In: Horváth Tibor–Papp István (szerk.): Könyvtárosok kézikönyve. 1. Alapvetés. Budapest, Osiris, 1999., 53. p.
- 3 Terestyéni Tamás: Szövegelméleti tézisek. In: Békési Imre–Petőfi S. János. (szerk.): Szemiotikai szövegtan 4. A verbális szöveg szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz (I.) Szeged, JGYTF, 1992., 29–30. p.
- 4 Banczerowski Janusz: Néhány megjegyzés a nyelvi közlés elemzéséhez. In: Nyomárkay István (szerk.): A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései. Budapest, ELTE, 2000.
- 5 Pinto, M.–Gálvez, C.: Paradigms for abstracting systems. = Journal of Information Science. Vol. 25., No. 5., 1999., 365–380. p.
- 6 Crystal, D.: A nyelv enciklopédiája. Budapest, Osiris, 1998.
- 7 Crystal, D.: i. m. 140. p.
- 8 Borgman, Ch.: A globális információs infrastruktúra lesz-e a jövő könyvtára? Esettanulmány Közép- és Kelet-Európa példáján. = Könyvtári Figyelő, 42. évf., 1996., 4. sz., 647–656. p.
Ungváry Rudolf: A tartalom szerinti információkeresés az Interneten. I. Indexelőszolgáltatások c. cikkéből. = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 47. évf., 2000. 1. sz., 3–19. p.
- 9 Crystal, D.: Sense Engines- the future of search. <http://www.crystalsemanics.com>
- 10 Crystal, D.: Take care of the sense, and the search engines will take care of themselves. <http://www.crystalsemanics.com>
- 11 Prószycki Gábor: Mit is jelent az, hogy „a magyar nyelv az informatika korában”? = Alkalmazott Nyelvtudomány, 1. évf., 2001, 1. sz., 71–76. p.
- 12 Prószycki: i. m. 72. p.
- 13 Koltay Tibor: Vitairatok a tudásmenedzsment lehetetlenségéről. = Könyvtári Figyelő, 49. évf., 2003., 3. sz., 589–592. p.
- 14 Banczerowski Janusz: A természetes nyelv fogalma a nyelvtudományi paradigmák tükrében = Magyar Nyelvőr, 126. évf., 2002, 2. sz., 133–142. p.
- 15 Miller, F. J.: 1 = 0 (Information has no intrinsic meaning). = Information Research. Vol. 8., 2002, No. 1., <http://informationr.net/ir/8-1/paper140.html>
- 16 Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970., 50–51. p.
- 17 Miller, F. J.: i. m.
- 18 Yus Ramos, F.: A decade of relevance theory = Journal of Pragmatics. Vol. 30, 1998, No. 3, 305–345. p.
- 19 Cosijn, E.–Ingwersen, P.: Dimensions of relevance = Information Processing and Management. Vol. 36, 2000, No. 4, 533–550. p.
- 20 Koltay Tibor: Könyvtár- és nyelvtudomány... i. h.; Koltay Tibor: Az olvasás a tartalmi feltárás folyamatában. = Könyvtári Figyelő, 50. évf., 2004., 1. sz. 54–58. p.

Koltay Tibor